

Ο Εθνικός (πρώην βασιλικός) κήπος (1838-1862). Έργο της βασίλισσας Αμαλίας με τη βοήθεια των κηποτεχνικών Bartheaud και Schmidt. Στο βάθος τμήμα της νότιας όψης των ανακτόρων (επιστολικό δελτάριο του 1960).

Ο ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΣ ΓΚΑΙΡΤΝΕΡ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Χωροθέτηση των ανακτόρων.

Κατά τα τέλη του έτους 1835 ο βασιλεύς Λουδοβίκος Α΄ της Βαυαρίας (1786-1868) εξεπλήρωσε μια βαθιά του νεανική επιθυμία: Έφθασε με μεγάλη ακολουθία στην Αγκονα, όπου στις 3 Δεκεμβρίου του 1835 επιβιβάστηκε στην αγγλική φρεγάτα *Medea*. Προορισμός του ταξιδιού ήταν η Ελλάδα. Μέλος της βασιλικής συνοδείας ήταν και ο Friedrich von Gärtner. Ο 44χρονος αρχιτέκτων είχε οπωσδήποτε εξασφαλισμένη την εύνοια του βασιλιά¹, ο πραγματικός όμως σκοπός της συμμετοχής του στο ταξίδι για την Ελλάδα ήταν ακόμη ασαφής και επρόκειτο να ξεκαθαριστεί μόνο αργότερα, στη διάρκεια του ταξιδιού.

Ο Λουδοβίκος Α΄ έτρεφε αναμφισβήτητα έναν αληθινό — αν και κάπως ρομαντικά επηρεασμένο — φιλελληνισμό, τον οποίο απέδιδε όχι μόνο με την πολιτική υποστήριξη του επτάχρονου απελευθερωτικού αγώνα, αλλά και με την προσωπική του αφοσίωση στην υπόθεση των Ελλήνων². Αυτό όμως δεν τον εμπόδιζε να θεωρεί τη βαυαρική παρουσία στην Ελλάδα «προς όφελος της Δυναστείας (του)». Ο πολιτικός του πραγματισμός έφθανε συχνά ως τα όρια του κυνικού, όπως π.χ. όταν αποκαλούσε το νεοϊδρυμένο κράτος ως το «Botany Bay» του (τόπος απομόνωσης Άγγλων καταδίκων στην Αυστραλία, δηλαδή ένα είδος τόπου εξορίας) για πολιτικούς που έχουν πέσει σε δυσμένεια³.

Αλέξανδρος Παπαγεωργίου-Βενετάς

Αρχιτέκτων-Πολεοδόμος

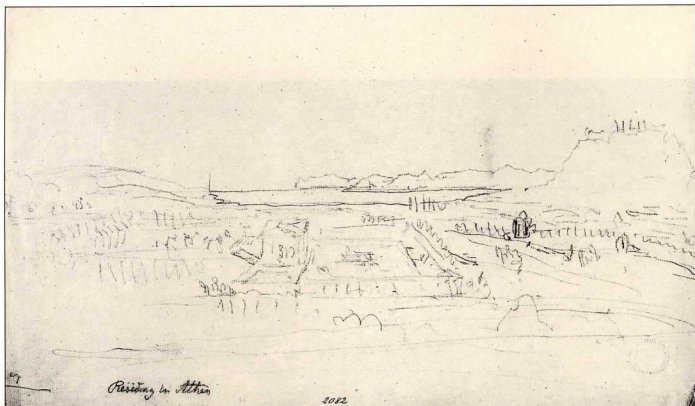

2. Τα ανάκτορα του Gärtner και ο αρχικός κήπος των ανακτόρων, τοποθετημένα σε αντιπαράθεση προς την υφιστάμενη παλιά πόλη, και στην ανατολική παρυφή της. (Πρόπλασμα των Αθηνών το 1842, που κατασκευάστηκε υπό την επίβλεψη του Ι. Τραυλού το 1979. Μουσείο της πόλεως των Αθηνών).

την ανατολική περιφέρεια της πόλης, δηλαδή τη θέση του αρχαίου Λυκείου, ως την υγιεινότερη τοποθεσία για τα νέα ανάκτορα, επέλεξε ο Λουδοβίκος χωρίς χρονοτριβή — και αγνοώντας τους δισταγμούς του γιου του Όθωνα — την τελευταία. Όπως και σε όλες τις προηγούμενες λύσεις, τα ανάκτορα τοποθετήθηκαν, σύμφωνα με τα ισχύοντα κεντροευρωπαϊκά πρότυπα, στην περιφέρεια της πόλης, και ως αυτόνομο σύνολο σε αντιπαράθεση προς τον αστικό ιστό. Η μόνη πρόταση, που έθετε τα ανάκτορα σε άμεση σχέση με τη νέα πόλη και που όριζε με το σχεδιασμό οδών και οπτικών αξόνων το παλάτι ως το κέντρο

αναφοράς της πολεοδομικής σύνθεσης, ήταν η πρόταση των Κλεάνθη και Schaubert. Αντίθετα ο Gärtner — όπως και ο Schinkel, και ο Klenze πριν απ' αυτόν — είχε διαλέξει την τοποθεσία μόνο από την οπτική του αρχιτέκτονα, που ψάχνει την πιο ευνοϊκή θέση για την υλοποίηση της μελέτης του. Ο Gärtner σχεδίασε σε ελάχιστο χρόνο, επιτόπου τα πρώτα σκίτσα⁵, στα οποία διακρίνεται καθαρά η ομοιότητα της δικής του πρότασης με την πρόταση του Klenze⁶. Το να θεωρήσουμε όμως αυτή τη συγγένεια ως καθοριστική και να υποτιμήσουμε την προσφορά του Gärtner, χαρακτηρίζοντάς την ως απλοποίηση του οράματος του Klenze, θα

ήταν ασφαλώς λάθος. Χωρίς αποκρυσταλλωμένα σχέδια εκτελέσεως — που δεν θα μπορούσαν και να έχουν εκπονηθεί στο σύντομο χρονικό διάστημα από τις 27 Ιανουαρίου (ημέρα της υπογραφής του βασιλικού διατάγματος για τη νέα θέση των ανακτόρων) — έγινε η τελετή της θεμελίωσης του κτηρίου παρουσία των δύο βασιλέων, Λουδοβίκου και Όθωνα. Ο Gärtner περιγράφει με ενθουσιασμό το γεγονός, που ήταν και η κατακύρωση της ανάθεσης, που ο ίδιος ουσιαστικά μόνον κρυφά είχε ελπίζει: «Η θεμελίωση, ένα πολιτικό γεγονός εθνικής σημασίας, έπρεπε να γιορταστεί όσο ακόμη ήταν παρών ο Βαυαρός

3. Χωροθέτηση των ανακτόρων σε σχέση με το τοπίο του λεκανοπεδίου των Αθηνών. Σκίτσο του Gärtner σχεδιασμένο στην Αθήνα την άνοιξη του 1836. (Συλλογή των καταλοίπων του Gärtner στο Μουσείο Αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου του Μονάχου).

βασίλεις και είχε οριστεί για την 6η Φεβρουαρίου 1836. Οι Έλληνες δείχνουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το κτίσμα και οι πάντες χαίρονται για την επιλογή μου της τοποθεσίας. Δεν ακούστηκε ούτε μια φωνή διαμαρτυρίας, εκτός από το κόμμα του Klenze⁷.

Για την τελετή ο Gärtner πρόβλεψε μια επιμελώς σχεδιασμένη⁸ ξύλινη έδρα μήκους 30 μέτρων σε σχήμα Π και απέναντι μια σκηνή για τους βασιλείς. Στη μέση ήταν ανοιγμένος ο λάκκος για τον θεμέλιο λίθο. Αυτή η

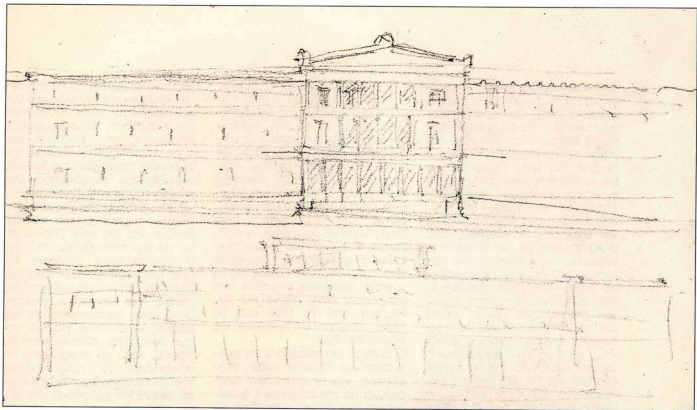
ασυνήθιστη γιορταστική σκηνοθεσία θα πρέπει σίγουρα να εντυπωσίασε το λαό και θα εξέφρασε πειστικά τη βούληση της κρατικής εξουσίας να οικοδομηθεί μια επάξια κατοικία για τον βασιλιά. Παρ'όλα αυτά, δεν έλειψαν οι επικρίσεις, και αυτές δεν προήλθαν απ'το κόμμα του Klenze⁹, αλλά από ελληνικής πλευράς, όπως αποδεικνύουν οι σύγχρονες μαρτυρίες⁹.

Η ανέγερση των ανακτόρων — από τεχνικής πλευράς ένα απίστευτο σχεδόν επίτευγμα για την ποτινή Ελλάδα — προχώρησε

γοργά. Την επίβλεψη είχε αναλάβει στην Αθήνα ο υπολοχαγός του μηχανικού Hoch. Το αυλαρχείο είχε ήδη δημοσιεύσει στις 5 Φεβρουαρίου στην εφημερίδα «Αθήνα» τη δημοπρασία του Δημοσίου για την προμήθεια οικοδομικών υλικών¹⁰. Όπως μας πληροφορεί η «αναφορά» του γραφέως της επίβλεψης, Stark, της 6ης Μαΐου 1836, εργαζόνταν στην οικοδομή εκείνη την ημέρα συνολικά 519 εργάτες και τεχνίτες. Απ'αυτούς 50 ανήκαν στον στρατό και 170 αμειβόνταν με αποτίμηση έργου (φατούρα).

5. K. F. Schinkel: Πρόταση για την ανέγερση των ανακτόρων πάνω στην Ακρόπολη των Αθηνών (1834). Ανατολικό τμήμα της νότιας όψης του συνόλου (έγχρωμη υδατογραφία στην Κρατική συλλογή γραφικών τεχνών του Μονάχου).

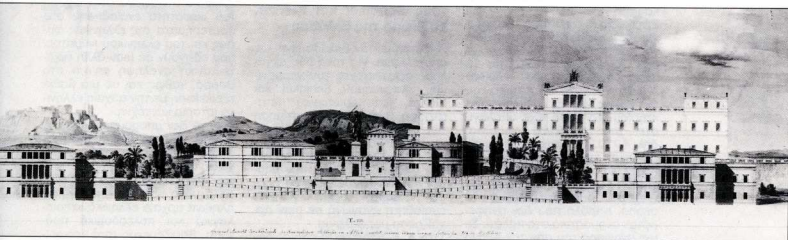
4. Τα πρώτα σκαριφήματα του Gärtner για τις προσόψεις του κτηρίου των ανακτόρων. (Συλλογή των καταλοίπων του Gärtner στο Μουσείο Αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου του Μονάχου).

Όπως προκύπτει από ένα σχέδιο της 25/27 Φεβρουαρίου 1837 που φέρει την υπογραφή του Hoch και που εστάλη στο Μόναχο¹¹, είχαν ανεγερθεί στη διάρκεια του πρώτου έτους τα θεμέλια και οι χώροι του υπογείου καθώς και οι τοίχοι του ισόγειου ως το ύψος των δύο μέτρων περίπου. Σχετικά με την εκτέλεση των εργασιών και τα οικοδομικά υλικά, ο τότε υπεύθυνος του πολεοδομικού των Αθηνών, αρχιτέκτων Friedrich Stauffert, αναφέρει τις εξής λεπτομέρειες: «Τα βασιλικά ανάκτορα κτίστηκαν πο-

λύ γερά από Γερμανούς αρχιτέκτονες και επίσης, ως επί το πλείστον – με εξαίρεση τις συνήθεις τοιχοποιίες – από Γερμανούς μαστόρους. Τα πελεκήματα και τα σοβάσιματα έγιναν κυρίως από Ιταλούς και Έλληνες της Επτανήσου, οι ξυλουργικές και σιδηρουργικές εργασίες σε μεγάλο βαθμό από Γερμανούς, όπως επίσης έγιναν από Γερμανούς και μερικούς Ιταλούς και οι εν μέρει πολύτιμες τοιχογραφίες και διακοσμήσεις των εσωτερικών επιφανειών. Οι τοίχοι του κτηρίου κτίστηκαν σε όχι ευκατα-

φρόνητες διαστάσεις από πέτρα Υμηττού και σοβατίστηκαν μέσα και έξω με γυψοκονιάματα, τα οποία ως προς το χρώμα της επιφάνειας λίγο διαφέρουν απ'το πεντελικό μάρμαρο»¹².

Ασφαλώς αυτή η σημαντικότερη ανεξάρτητης Ελλάδας αποτελούσε ταυτόχρονα μοναδικό παράδειγμα για την εισαγωγή δυτικοευρωπαϊκών οικοδομικών τεχνικών και σχολείο για την πρακτική εκπαίδευση των Ελλήνων ξυλουργών, γυψοτεχνών και λιθοξόων. Στρατός και τεχνίτες,

6. Leo Von Klenze: Πρόταση για την ανέγερση των ανακτόρων στο Λόφο του Αγ. Αθανασίου και τον Κεραμεικό (1834). Κύρια, βορειοδυτική, όψη του συνόλου των ανακτόρων και των μινιστηρίων (έγχρωμη υδατογραφία στην Κρατική συλλογή γραφικών τεχνών του Μονάχου).

Έλληνες και Γερμανοί συνεργάστηκαν στην οικοδόμη¹³. Με την ευκαιρία της ανέγερσης των ανακτόρων Ξαναλειτομήθηκαν και τα αρχαία λατομεία στην Πεντέλη και ανοίχτηκε εκ νέου ο δρόμος για εκεί. Προμηθευτής του πεντελικού μαρμάρου ήταν ο γνωστός Έλληνας αρχιτέκτονας Σταμάτιος Κλεάνθης (ο ένας απ'τους δύο συντάκτες του πρώτου σχεδίου των Αθηνών). Ένα θέμα σχετικό με τις αποφάσεις γύρω απ'την ανέγερση του παλατιού, που δεν έχει μέχρι σήμερα τύχει ιδιαίτερης προσοχής, ήταν η πιθανότητα χρήση αρχαίων μαρμάρινων μελών απ'τα ερείπια της Ακρόπολης ως οικοδομικού υλικού για τους φερόντες τοίχους των ανακτόρων¹⁴. Τα αρχιτεκτονικά σχέδια έγιναν στο γραφείο του Gärtner στο Μόναχο (και όχι στην Αθήνα). Η συλλογή Gärtner του Μουσείου Αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου του Μονάχου περιέχει 247 συνολικά σχέδια, από τα οποία 150 είναι σχέδια λεπτομερειών από τη μελέτη κατασκευής. Η συλλογή δεν είναι απόλυτα πλήρης. Σχέδια και οδηγίες εστάλιντο στον τόπο των εργασιών μέσω του τότε προέδρου της Ελλάδας στον Μόναχο, von Vogel, κάθε μήνα με το πύλο της γραμμής Τριέστη-Πειραιώς. Πράγματι οι εργασίες στο εργοτάξιο είχαν τόσο προχωρήσει, που την Πρωτοχρονιά του 1840 τοποθετήθηκε το πρώτο καρφί της στέγης. Με αφορμή αυτό το γεγονός έγιναν ιδιαίτερες λαϊκές εορταστικές εκδηλώσεις παρουσία του βασιλικού ζεύγους, με μουσική, 50 αρνιά και 4.000 μπουκάλια κρασί¹⁵.

Στη διάρκεια του έτους 1840 φαίνεται ότι η ανέγερση είχε αρχίσει να καθυστερεί, λόγω οικονομικών δυσχερειών. Ήδη στις 18 Φεβρουαρίου του 1837 ο Όθων είχε ζητήσει από τον πατέρα του ένα δάνειο για την ανέγερση του κτιρίου. Το ποσό είχε υπολογιστεί στα 1.670.000 φλορίνια, δηλ. 4.770.000 δραχμές. Η δανειοδότηση της Ελλάδας από το βαυαρικό κράτος με 1.933.333 gulden (4.640.000 δραχμές) εκπλήρωνε ουσιαστικά αυτό το σκοπό, παρόλο που δεν αναφερόταν ονομαστικά στο παλάτι. Σε μια αναφορά του από την Αθήνα στην καγκελαρία του Μονάχου στις 12 Ιανουαρίου 1841 υπολό-

γιζε ο ίδιος ο Gärtner το κόστος ως τα τέλη του 1840 σε 3.046.000 δρχ και τις υπολειπόμενες εργασίες ως την περάτωση σε 2.194.000 δραχμές. Το συνολικό ποσό ανέρχεται σε 5.240.000 δρχ, και μοιάζει —μετατρέπόμενο με βάση την τιμή του χρυσού— λογικό, λαμβάνοντας υπόψη τον όγκο και την ποιότητα της κατασκευής, και σύγκριση με σημερινές τιμές¹⁶. Για τις τότε συνθήκες όμως στην Ελλάδα αποτελούσε τεράστιο ποσό, αν σκεφθεί κανείς ότι η τριετής διακίνηση αγαθών και υπηρεσιών στην Αθήνα και τον Πειραιά, από το 1833 έως το 1835, ανερχόταν συνολικά σε 20.000.000 δρχ.¹⁷

Ο Gärtner αναγκάστηκε να αποφασίσει και δεύτερο ταξίδι στην Ελλάδα, για να ασχοληθεί προσωπικά με την εσωτερική διακίνηση των ανακτόρων. Στις 23 Νοεμβρίου 1840 έφθασε στην Αθήνα, όπου έμεινε τέσσερις μήνες, για να επισημειώσει την περάτωση της οικοδόμησης. Ανεχώρησε στις 24 Μαρτίου 1841. Ο μαθητής του Eduard Riedel, που παρέμεινε στην Αθήνα μετά την αναχώρηση του Gärtner, έφερε σε πέρας το κτίσμα, παρά τις μεγάλες δυσκολίες, σε δύο χρόνια. Η ανέγερση των ανακτόρων κράτησε περίπου 7 χρόνια (1836-1843)¹⁸, πράγμα που πρέπει να θεωρηθεί, για τις τότε τεχνικές και οικονομικές δυνατότητες του νέου κράτους, τεράστιο κατόρθωμα.

Οι καλλιτεχνικές απόψεις του Gärtner σε σύγκριση με τους Schinkel και Klenze. Το βίωμα της Ελλάδος

Η επαφή με την Ελλάδα είχε ως αποτέλεσμα, για τους δύο μεγάλους αρχιτέκτονες του γερμανικού κλασικισμού Schinkel και Klenze, μια εν εσωτερική μεταστροφή, μια εκ νέου αποτίμηση των συνθετικών τους αρχών και τη διατύπωση ενός καλλιτεχνικού πιστεύω. Στην περίπτωση του Gärtner, αντίθετα, δεν μπορεί να γίνει λόγος για νέο προσανατολισμό, αλλά μόνο για μια εναισθητή αναγωγή σε μιαν αρχαϊζουσα μορφολογία.

Στον Κ. F. Schinkel, ο οποίος δεν αντίκρισε ποτέ τη χώρα των ονείρων του, η ανανώριση της ανα-

γκαιότητας ιδιαίτερων αρχιτεκτονικών αρχών για τον ελληνικό χώρο οφειλόταν στην πνευματική του εναίσθηση. Προγραμματικά διεισώπησε, σε επιστολή του προς το διάδοχο του θρόνου της Βαυαρίας Maximilian, τις βασικές σκέψεις που τον οδήγησαν στη μελέτη του για τα ανάκτορα πάνω στο βρόχο της Ακρόπολης: «Εξάλλου υπάρχει μια μεγάλη βοήθεια και ένα πολύ βασικό μέσο για την επιτυχία του στόχου: Η αρχιτεκτονική σύλληψη για έναν τρόπο ζωής του μονάρχη με βάση τα ήθη και τις ανάγκες της χώρας, και επίσης: η επιλογή μιας πολύ χαρακτηριστικής και ωραίας τοποθεσίας για ένα κτίσμα αυτού του είδους. Αυτό θα 'πρεπε, κατά τη γνώμη μου, να αποτελέσει το πρώτο βήμα γι'αυτό το έργο, και ο αρχιτέκτων θα έφαιλε να εμβαδύνει στη φύση αυτού του τρόπου ζωής και αυτής της τοποθεσίας και να εκμεταλλευτεί για το έργο του τα πάμπανάχα χαρίσματα της. Δυσκοლა θα προέκυπτε τότε ένα έργο κατά τα προ πολλού ήδη τετριμμένα νεοκλαϊκά και νεο-γαλλικά πρότυπα με την εκεί ισχύουσα παρεξήγηση της έννοιας της συμμετρίας, που προξενεί τόση ανία και προσποίηση»¹⁹.

Ο Klenze, ο οποίος δέχτηκε σπάνια ομνυστική παιδεία, ήρθε, αντίθετα απ'τον Schinkel, σε άμεση επαφή με τον ελληνικό χώρο. Έφθασε εδώ το 1834 και σε ελάχιστο χρόνο κατέληξε σε συμπεράσματα, που τον απειράκρυναν αισθητά απ'τις ισχύουσες στην κεντρική Ευρώπη αρχές του κλασικισμού. Αυτή την εμπειρία την έφαιλε στην ισχυρή του ικανότητα εναίσθησης στα προτερήματα της ελληνικής φύσης και του ελληνικού κλίματος, που οδηγούν σε μιαν άλλη αρχιτεκτονική αντίληψη απ'ότι ο Borrrä, καθώς και σε μια βαθιά εξοικείωση με την αρχαία ελληνική ιστορία και τέχνη.

Γι'αυτό δεν μπορούσε, κατά τον Klenze, να προκύψει ένα «Greek revival», μια αναγέννηση των τεχνών στον κλασικό χώρο, από μια στείρα απομίμηση μορφών, αλλά μόνο από την υποταγή σε αληθινά αρχαία ελληνικά κτιριολογικά και πολεοδομικά πρότυπα. Βασίζόμενος στις περιορισμένες γραπτές μαρτυρίες από την αρχαιότητα και λαμβάνοντας

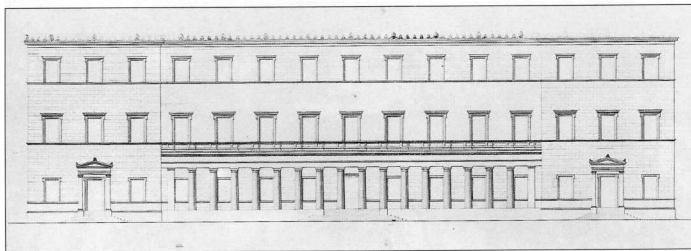
7. Τα ανάκτορα των Αθηνών, έργο του F. von Gärtner, μετά τη μετατροπή τους σε Βουλή των Ελλήνων (1929-1934) και τη διαμόρφωση του μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτου (1930-1932). (Αεροφωτογραφία του 1962. Αρχείο ΥΠΕΧΩΔΕ).

υπόψη του τους λίγους στην εποχή του γνωστού ιστορικούς χώρους (Πομπηία, Ρώμη, Ακρόπολη των Αθηνών), ο Klenze διέγινωσε —ή μάλλον διαίσθανθηκε— την ουσία της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής. Κατά την άποψή του δεν ήταν καθοριστικές για την αρχαία πολεοδομία ούτε η «εφαρμογή θεωρητικών συστημάτων και αισθητικών εκλεπτυσμών», δηλαδή η συμμετρία, ούτε η διάταξη των κτισμάτων κατά μήκος αξόνων («εκζήτηση των αναλογιών», δηλαδή προκαθορισμένες αναλογίες στα συγκροτήματα), ούτε η συνειδητή «μείωση και ανάδειξη», δηλαδή προβλεπόμενα εξέχοντα κτίσματα. Αντίθετα η «φυσικότητα και σκοπιμότητα» επιζητείται με την οργανική ανάπτυξη, η οποία, ακόμη και στην περίπτωση των «Ιπποδάμειων διατάξεων», δηλα-

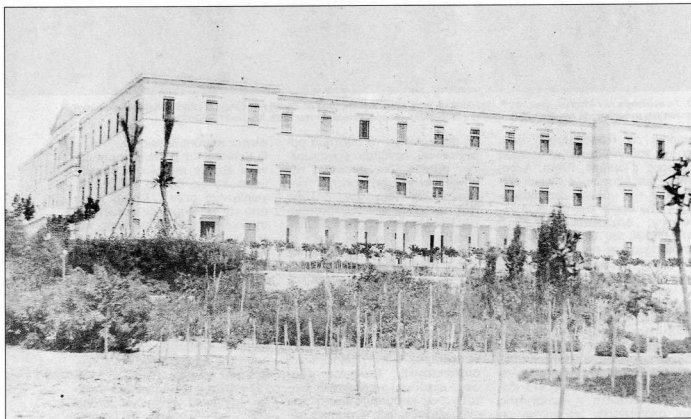
δή σύμφωνα με το σύστημα ορθογωνικού κανάβου οργανωμένων πόλεων, δεν προκαλεί την μονοτονία και παγερότητα των «μοντέρνων» συνόλων, δηλαδή των πολεοδομικών συγκροτημάτων του Μπαρόκ και του Κλασικισμού.

Έτσι, γεφυρώνοντας δύο χιλιετίες, ο Klenze διεκλήρυττε, με βάση τις αναλλοίωτες συνθήκες του κλίματος και της φύσης της Ελλάδας, την αναγκαιότητα μιας σταθερής αρχιτεκτονικής πρακτικής σ' αυτό το χώρο. Οι πιο πάνω αρχές ισχύουν γι' αυτόν και γενικότερα, για τη μεσογειακή αρχιτεκτονική. Επικλινές εδαφός, ελεύθερη προσθετική διάταξη των κτισμάτων (αυτό που ονομάζε συνήθως «γραφική σύνολα»), διαμόρφωση «σύμφωνα με τις επιτόπου συνθήκες και τυχαία», έμειναν γι' αυτόν αμετά-

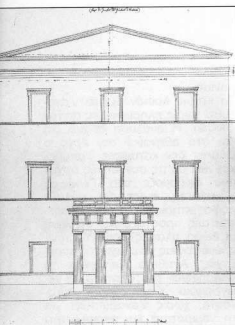
κλήτες προϋποθέσεις²⁰. Ο Schinkel ο ο Klenze παραμένουν λοιπόν πιστοί στο αρχαίο μορφολογικό ιδίωμα, αλλά αποχωρίζονται στον ελληνικό χώρο από τις ακαδημαϊκές αντιλήψεις σχετικά με τους κλειστούς και συμμετρικούς κτηριακούς όγκους. Την ελεύθερη ασυμμετρία, τη γραφικότητα μάλιστα της διάταξης στην αρχαία αρχιτεκτονική, που ίσχυε ως πρότυπο, παρουσίασαν πειστικά και οι δύο στους αξιόλογους ζωγραφικούς τους πίνακες με αρχιτεκτονικά θέματα: οικειοποίηση και μεταλλαγή της Αρχαιότητας συναντώνται εδώ και πάλι. Ως γνωστόν ο Gärtner δεν έτρεφε παρόμοιο ενθουσιασμό για καθετί το «Ελληνικό». Το πρακτικό και προσγειωμένο του πνεύμα κατένοησε μεν κι εθαύμασε την αισθητική υπεροχή και τεχνική

8. Νότια όψη των ανακτόρων του Gärtner. (Σχέδιο με σινική μελάνη στη Συλλογή των καταλοίπων του Gärtner στο Μουσείο Αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου του Μονάχου).

10. Πολύ σπάνια φωτογραφία της δεκαετίας του 1840-1850. Τα ανάκτορα του Gärtner μετά την αποπεράτωση τους (1843). Στο πρώτο πλάνο, ο βασιλικός κήπος στο πρώιμο στάδιο ανάπτυξής του. (Συλλογή καταλοίπων του Gärtner στο Μουσείο Αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου του Μονάχου).

9. Κεντρικό τμήμα, με πρόπυλο, της ανατολικής όψης των ανακτόρων του Gärtner. (Σχέδιο με σινική μελάνη στη Συλλογή των καταλοίπων του Gärtner στο Μουσείο Αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου του Μονάχου).

τελειότητα της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής, χωρίς όμως να εισχωρήσει στις ιδιαιτεριότητες του νότου και στον τρόπο ζωής των ανθρώπων του. Στα μακροσκελή του γράμματα από την Αθήνα συναντάμε συχνά — διπλά σε αναφορές του σε γνωριμίες και στην καθημερινότητα — αντικειμενικές παρατηρήσεις γύρω απ' τις μειονεκτικές συνθήκες στην ερημωμένη απ' τον πόλεμο χώρα: «Κι έτσι φθάσαμε ως τα Προπύλαια. Τι θέαμα καταστροφής! Τα τελευταία πολεμικά γε-

γονότα εξαφάνισαν όλα όσα πριν από μερικά ακόμη χρόνια έδιναν μιαν εικόνα του αλλοτινού μεγαλείου. Τώρα δύσκολα μπορεί κανείς να φαντασθεί τη λαμπρότητα αυτών των έργων τέχνης»²¹. Και: «Γενικά η κατάσταση της τωρινής αρχιτεκτονικής βρίσκεται εδώ στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο και ένας νέος, ταλαντούχος και διαθέτων την απαραίτητη πείρα, θα μπορούσε να κερδίσει εδώ και δόξα και χρήμα»²². Ή: «Καταϊδρωμένος γύρισα προ ολίγου στο σπίτι απ' το γιαπί, όπου

11. Η κύρια (δυτική) όψη των ανακτόρων του Gärtner με το μνημείο του Αγνωστού Στρατιώτου. Στο πρώτο επίπεδο η γωνία της κατεδαφισμένης σήμερα οικίας Νεγρεπόντη. (Επιστολικό δελτάριο του 1960).

μιλούσα και διάταζα απ'τίς 7 το πρωί. Ένα τέτοιο χάος, όπως αυτό εδώ, δεν έχω ξανασυναντήσει. Ο ένας φορτώνει στον άλλον, ό,τι δεν έχει διάθεση να κάνει ο ίδιος»²².

Στα γράμματά του λείπουν η ενασχόληση με την αρχιτεκτονική κληρονομιά, με τις συνθέσεις διαβιβάσεις του ελληνικού λαού, ο χαρακτηρισμός του τοπίου και του κλίματος καθώς και της αρχιτεκτονικής που καθορίζεται απ'αυτά. Δεν διαφαίνεται επίσης στα γράμματα του Gärtner κάποιο ενδιαφέρον για τις κοινωνικές συνθήκες ούτε κριτική της πολεοδομίας των Αθηνών. Αν σκεφθεί κανείς ότι ο Klunz, μόλις λίγο πριν, είχε αφιερώσει σ'αυτά τα θέματα εκατοντάδες σελίδων στις «Αφροιστικές παρατηρήσεις...» του, γίνεται προφανές ο στενός ορθολογισμός του Gärtner.

Δεν λείπουν βέβαια οι ενθουσιώδεις περιγραφές εντυπώσεων απ'τη φύση — όπως, για παράδειγμα, απ'τη επίσκεψή του στο μοναστήρι της Καισαριανής — καθώς και τα αντίστοιχα μεγάλης ευαισθησίας σχέδια. Πρόκειται όμως εδώ για στιγμιαίες αποτυπώσεις, για ατμοσφαιρικές εικόνες από σταθμούς των ταξιδιωτικών του εντυπώσεων, που έχουν αποτυπωθεί γραμμικά με μελάνι ή μολύβι. Ένας μόνο πίνακας, η επιβλητικότερη ακουαρέλα της ανατολικής όψης της Ακρόπολης και της πόλης, σχεδιασμένη ως σιλουέτα, μπορεί να θεωρηθεί σαν μια εμβρόδυνη στη μελέτη του αττικού τοπίου και του αττικού φωτός. Τα σχέδια στο σημειωματάριό του απ'το ταξίδι του στα νησιά²³, όπου συνδεδεσε τον βασιλέα Λουδοβίκο, δίνουν την εντύπωση, ότι δημιουργός τους ήταν ένας ευαίσθητος καλλιτεργήματος περιηγητής, που όμως σε κάποια περίπτωση δεν αφέθηκε να μαγευτεί απ'το βίωμα του ελληνικού χώρου.

Η έντονη επαγγελματική απασχόληση —μεταξύ άλλων και μελέτες μνημείων για τον ναύαρχο Μισούλη και για την κόρη του κόμη Artmansperg, που πέθανε στην Ελλάδα— καθώς και το πλήθος των προβλημάτων, που είχε ν'αντιμετωπίσει στην Αθήνα, για να προωθήσει την ανέγερση των ανακτόρων, δεν επέτρεψαν

στον Gärtner, παρά την τετράμηνη παραμονή του στην Ελλάδα, μιαν ολοκληρωμένη επίσκεψη του ελληνικού χώρου. Στην Αττική επισκέφθηκε μόνο τα λατομεία της Πεντέλης —από εκεί έγινε με δική του πρωτοβουλία, για πρώτη φορά μετά την αρχαιότητα, η προμήθεια μαρμάρου για την οικοδόμηση του παλατιού— και τις πλαγίες του Υμηττού. Το μοναδικό του ταξίδι ήταν η περιοδεία του στις Κυκλάδες, για την οποία έγινε ήδη λόγος. Επρόκειτο όμως πιο πολύ για ταξίδι αναψυχής, που έκανε με τη βασιλική συνοδεία. Μέσα σε δέκα μέρες (7-16 Φεβρουαρίου 1836) επισκέφθηκαν τάχιστα με ημερήσιες εκδρομές τη Μήλο (όπου είχε ξεκινήσει με εντολή του Λουδοβίκου η ανασκαφή του αρχαίου θεάτρου), Σαντορίνη, Ανάφη, Ίο, Νάξο (επίσκεψη του αρχαϊκού κολοσσού στο λατομείο), Σύρο, Τήνο, Δήλο, Πάρο, Μήλο, για να αποβιβασθούν τελικά, μετά την Ύδρα και τις Σπέτσες, στο Ναύπλιο. Τις επόμενες τρεις μέρες επισκέφθηκαν οδικώς την Τρίφυθα, το Άργος, τις Μυκήνες, τη Νεμέα και την Κόρινθο.

Ο Ludwig Ross, ο πρώτος γενικός έφορος αρχαιοτήτων της Ελλάδας, που συμμετείχε στο ταξίδι, κατέγραψε τα καθημερινά γεγονότα της περιοδείας στις σημειώσεις του «Βασιλικά ταξίδια». Ο Gärtner αντίθετα δεν μας άφησε κανένα ημερολόγιο αυτού του ταξιδιού, το οποίο θα αποτελούσε τεκμήριο για κάποια βαθύτερη ανασκόλησή του με τα ελληνικά πράγματα. Τελικά ενισχύεται η υπόθεση ότι η επαφή με την Ελλάδα δεν ήταν για τον Gärtner μια πολυπόθητη και συγκλονιστική εμπειρία, που τον οδήγησε σε νέα συμπεράσματα, αλλά μάλλον μια τυχαία διέγερση του επαγγελματικού του πεδίου δράσης (αποτέλεσμα ευτυχών συγκυριών), στην οποία προσπάθησε ν'αντεπεξέλθει όσο μπορούσε καλύτερα. Έτσι δεν εκφράζεται πουθενά προγραμματικά για τις συνθετικές αρχές της μελέτης των ανακτόρων· αντίθετα μάλιστα λείπει κάθε, έστω και σύντομη, περιγραφή της πορείας της μελέτης καθώς και των στόχων που ακολούθησε σ'αυτό το κτήριο, που ήταν και το μοναδικό του έργο εκτός Γερ-

μανίας.

Το κτήριο λοιπόν πρέπει ν'αναλυθεί χωρίς πληροφορίες απ'τον Gärtner. Η ανάλυση δείχνει ότι και στο αθηναϊκό του έργο ο Gärtner δεν κατάφερε ν'απομακρυνθεί απ'τις συνθετικές αρχές που εφάρμοξε στη Γερμανία — κλειστός, συμπαγής, πολυώροφος κτηριακός όγκος, συμμετρία ως προς άξονες, στέγασση με δώμα, πλατίες, οριζόντια τονισμένες όψεις με ελαχίστες προεξοχές. Αντίθετα, μετέφερε το «Gärtnerstil» του σ'έναν άλλο γεωγραφικό χώρο, σχεδόν αυτονόητα, χωρίς ν'αναρωτηθεί για τη νομιμότητα και σκεπτικιστικά του σε τούτη τη χώρα. Μια προσάρμογή στο «κλασικό περιβάλλον» αποτελεί η άρνηση των τοξωτών ανοιγμάτων (Hundbogengstil) και ο ενστερνισμός της αρχαίας μορφολογίας στην διαμόρφωση των όψεων.

Περιγραφή και κριτική ανάλυση της αρχιτεκτονικής των ανακτόρων

«Το παλάτι είναι κτισμένο σε τρεις ορόφους, συμπεριλαμβανομένου και του ισόγειου, και σε σχήμα παραλληλόγραμμου, μήκους 96 μ. προς την πλατεία των ανακτόρων και 74 μ. πλάτους, προς τον Βασιλικό Κήπο, και έχει εσωτερικά 2 αίθρια... Το κύριο διακοσμητικό στοιχείο της πρόσοψης με τα 19 παράθυρα είναι μια προεξοχή με παραστάδες και αέτωμα και ένας εξώστης, που φέρεται από 10 δωρικούς κίονες και κάτω απ'τον οποίο βρίσκεται οι 3 κύριες εισόδου του παλατιού, στις οποίες οδηγούν στα πλάγια εκτεταμένα κεκλιμένα επίπεδα και στη μέση μια εξωτερική σκάλα (σου πλατύς με το πρόπυλο. Η όψη προς τον κήπο, όπου και τα διαμερίσματα του βασιλιά και της βασίλισσας, έχει ένα προστώο, που βαστάζεται από 18 δωρικούς κίονες. Αυτό το τμήμα των ανακτόρων συνδέεται με τον κήπο με εντυπωσιακές βεράντες με μαρμαρόστρωση και με μαρμαρίνες εξωτερικές σκάλες»²⁴.

Αυτή η πρώτη περιγραφή των αθηναϊκών ανακτόρων από τον Friedrich Stauffert δίνει σε σύντομη μορφή τα κύρια χαρακτηριστικά του κτηρίου. Το κτήριο των

αθηναϊκών ανακτόρων έγινε συχνά τα τελευταία 150 χρόνια αντικείμενο υποτιμητικής κριτικής. Ακούστηκαν σχόλια όπως: «στεγνό ορθολογικό κτίσμα», «άσχημο» ή «ανιαρό»²⁶. Παρόλα αυτά, το κτήριο έχει σημαντικές μορφολογικές αρετές, που διακρίνονται σε μια προσεκτικότερη ανάλυση και χάρη στις οποίες έγινε σύμβολο της νεότερης Αθήνας. Αντίθετα, πρέπει να διατυπωθούν σοβαρές επιφυλάξεις ως προς τη λειτουργικότητά του. Στην περίπτωση των αθηναϊκών ανακτόρων η μορφολογική λύση του Gärtner, δηλαδή η επιλογή του κλειστού, λιτού κυκλικού όγκου, δεν οφείλεται μόνο σε λόγους οικονομίας²⁷. Πολύ περισσότερο έπαιξαν καθοριστικό ρόλο εδώ δύο συμπληρωματικές συνθετικές αρχές: Αφ' ενός χρησιμοποίησε ως ιδεώδες πρότυπο η αυστηρή κατασκευή του δωρικού ναού με την πλαστικότητα του ελεύθερα ιατμήσεων αρχιτεκτονικής, που έπρεπε στην αρχή — και όχι στις μορφολογικές λεπτομέρειες — να σταθεί ως παραδείγμα προς απομίμηση. Αφ' ετέρου λειτούργησε και σ' αυτή την περίπτωση η «κάβαρση» ενός ιστορικού προτύπου, που ονομάζονταν ο Gärtner, δηλαδή ο περιορισμός σ' ένα κτηριακό όγκο με καλές αναλογίες, όπου τα λίγα διακοσμητικά στοιχεία βρίσκουν τη θέση τους ως «χαρακτηριστικά» του κτίσματος. Αυτή είναι η συνήθης μέθοδος σύνθεσης του Gärtner, της οποίας αποτέλεσμα ήταν η επίλυση και εσαυρισμένη του «απερίττου ρυθμού» (gereinigter Stil). Ανάλογα είναι διαμορφωμένες και οι προσόψεις των ανακτόρων των Αθηνών σε τρεις υπερκεκλιμένες οριζόντιες ζώνες, που χωρίζονται μεταξύ τους με λεπτό μαρμαρίνο κυμάτιο. Τα κάθετα επιμήκη ανοίγματα των παραθύρων, σε αναλογία 1:2 (1,45 x 2,90 μ.), είναι διατεταγμένα σε ήπια, ρυθμική σειρά στις όψεις, όπου υπερισχύουν καθαρά τα πλήρη (αναλογία των κενών προς τα πλήρη 1:4). Κλασικά θυρώματα γύρω από τις πόρτες και τα παράθυρα από άσπρο πεντελικό μάρμαρο, όπως υπολόγουν και στο Ερέχθειο, στολίζουν τα ανοίγματα με λιτότατο τρόπο. Τα παράθυρα δεν έχουν σχεδόν καθόλου εσοχή. Είναι τοποθετημέ-

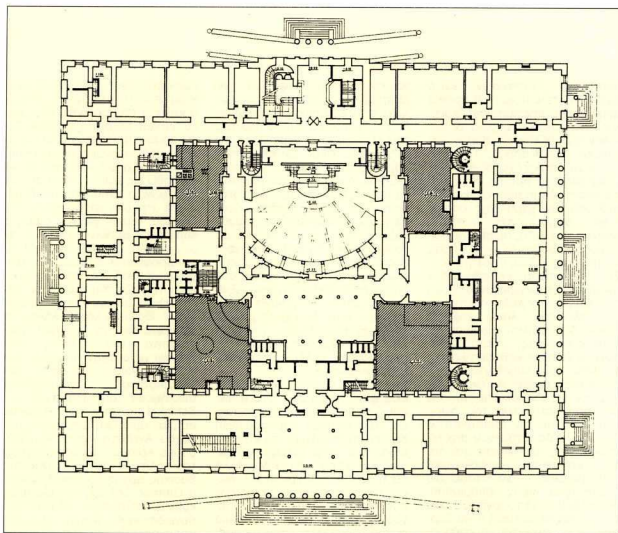
να κοντά στην επιφάνεια των εξωτερικών τοίχων και συντελούν στην εντύπωση ενός επίπεδου εξωτερικού περιβλήματος του κτηρίου, που αναφέρει τη βαρύτητα του όγκου. Ζεαίσεις δημιουργούνται μόνον από τις προεκκείμενες ζωρικές στοές (δηλαδή τα προστώα και τη μεγάλη νότια στοά). Το πρόπυλο στην κύρια όψη, που κατακρίθηκε ως δυσανάλογο, αποτελεί ουσιαστικά με τους 10 κίονες²⁸ μια μικρογραφία στοάς προταγμένης κατά μήκος του κτηρίου, που χρησιμεύει στη δημιουργία του κεντρικού εξώστου της τελτών. Η μακριά νότια στοά με τους 18 κίονες μπορεί να συγκριθεί, εξαιτίας της εσοχής του μεσαίου τμήματος της προσόψεως, μάλλον με στεγαομόνο περίπτο.

Όχι μόνο η επιμήκης διάταξη, η έλλειψη καθέναν στοιχείων, όπως παραστάδων και νευρώσεων, και η επίπεδη διαμορφωμένη εξωτερική επιφάνεια του κτηρίου συντελούν στην εντύπωση ηρεμίας και λιτού μεγαλείου. Αλλά και η αρμονική διαίρεση που δίνει τις όψεις, σύμφωνα με ένα σύστημα που χρησιμοποιεί το τετράγωνο ως «ήρεμο» γεωμετρικό σχήμα, συμβάλλει στον ισορροπημένο χαρακτήρα των όψεων²⁹. Πολύ περιορισμένα χρησιμοποιήσε ο Gärtner το κλασικό μορφολογικό ρεπερτόριο, για να δώσει στο κτήριο νεοκλασικό ύφος: ζωρικές κιονοστοιχίες και αετώματα για τα προστώα της δυτικής, ανατολικής και νότιας πλευράς, ζωρικό γείσο με συνεχή σειρά ακροκεράμωγ³⁰, και τα γωνιακά ακρωτήρια ως επίτευξη του κτηρίου, δύο χαριτωμένα ιωνικά οιστρία πρόπυλα για τις πλαϊνές εισόδους της νότιας όψης: όλ' αυτά από πεντελικό μάρμαρο. Αλλά και η διακόσμηση των επιχρισμένων τοίχων με χαραγμένους αρμούς, που μιμούνται ισοδομής τοιχοποιίες — ένας νεοτερσιμμός του κλασικισμού στον ελληνικό χώρο —, καθώς και το συμμετρικά βυθμένο αέτωμα με μια κλίση 1:4, πρέπει να θεωρηθούν σαν αναφορά στα κλασικά πρότυπα.

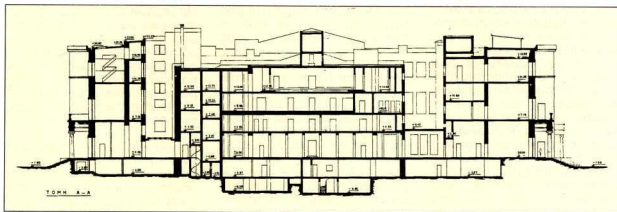
Ο χρωματισμός των επιχρισμένων επιφανειών των προσόψεων μπορεί να θεωρηθεί ως ιδιαίτερα επιτυχημένος και συμβάλλει πολύ στην ευχάριστη εντύπωση του επιβλητικού κτηριακού όγκου.

Πρόκειται για μια πρόσμειξη χρώματος στη μάζα του επιχρίσματος. Έτσι προκύπτει ένας πολύ απαλός τόνος ώχρας, που δένει αρμονικά με τον αττικό ουρανό, χωρίς να είναι εκτυφλωτικός. Αυτή η επιχρίση «δεν πρέπει να εννοηθεί ως χρώμα, αλλά αποτελεί στοιχείο αναπόσπαστα δεμένο με την όλη ατμόσφαιρα του κτηρίου. Αυτό γίνεται αισθητό κυρίως τις βραδινές ώρες, όταν οι χρυσές ακτίνες του ήλιου απορροφώνται από τους ανοιχτόχρωμους τοίχους και μετατρέπουν τη μάζα του τεράστιου παλατιού σε μια αρχιτεκτονική φωτιά»³¹. Θα ήταν λοιπόν λάθος να συγκριθεί στη μορφολογική ποιότητα του κτηρίου του Gärtner με εκείνη των πολύ πιο εντεταγμένων στο τοπίο και πλουσιότερα διαγρασμένων συλλήψεων του Klenze και του Schinkel και έτσι να φθάσουμε σε μιαν αρνητική αποτίμηση του έργου. Αντίθετα, πρέπει ν' αναλύσουμε κριτικά τη μορφολογία του παλατιού υπό το πρίσμα της βασικής αρχής που ακολουθήσε ο Gärtner, δηλαδή του κλειστού κυκλικού κτίσματος. Μόνο τότε συνειδητοποιεί κανείς όλες τις προαναφερθείσες μορφολογικές αρετές, και η άκρα λιτότητα και οικονομία των συνθετικών αρχών και μεμονωμένων μορφολογικών στοιχείων μόνο θαυμασμό μπορούν να προκαλέσουν³². Η σοβαρότητα και αιεσιότητα, μάλιστα η αυστηρότητα της εμφάνισης του παλατιού εναρμονιζόταν ιδιαίτερα με τον διακόσμητο έως και φτωχικό χαρακτήρα της πόλης των νέων Αθηνών στον 19ο αιώνα.

Μνημειακότητα και χάρη απέπνεε και η εσωτερική διακόσμηση των ανακτόρων. Οι αιδούσες υποδοχής (δηλαδή χοροί, παγίνων και η τραπεζαρία) της μεσαίας πτέρυγας καθώς και τα ιδιαίτερα βασιλικά διαμερίσματα στη νότια πτέρυγα είχαν διακοσμηθεί καθ' όλο το ύψος με τοιχογραφίες πομπημένων τεχνουργείων. Εδώ είχε χρησιμοποιηθεί ο συνδυασμός δύο διαφορετικών τεχνικών, *al fresco* και *al secco*. Οι διακοσμητικές εργασίες άρχισαν στα τέλη του 1840, αφού ο Gärtner είχε έρθει δεύτερη φορά στην Ελλάδα για τέσσερις μήνες. Συνδεούσαν από ομάδα 22 αρχιτεκτόνων, ζωγρά-

12. Κάτοψη του ισογείου των ανακτόρων του Gärtner μετά τη μετατροπή τους σε Βουλή των Ελλήνων (αποτύπωση του 1976).

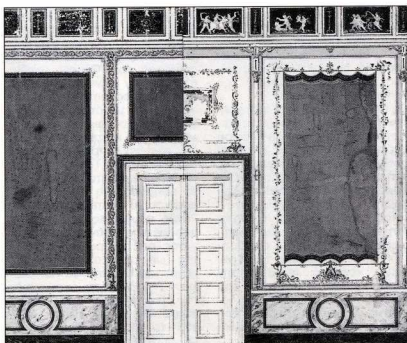
13. Τομή από βορρά προς νότο των ανακτόρων του Gärtner μετά τη μετατροπή τους σε Βουλή των Ελλήνων (αποτύπωση 1976).

φων και διακοσμητών με τους βοηθούς τους, που παρέμειναν, μετά την αναχώρησή του, στην Αθήνα και ολοκλήρωσαν την εσωτερική διακόσμηση³³. Οι μελέτες για τις διακοσμήσεις των τοίχων και των οροφών έγιναν όλες σύμφωνα με τις ιδέες του Gärtner στο γραφείο του στο Μόναχο. Γι'αυτές τις διακοσμήσεις χρησιμοποίησε ως πρότυπα

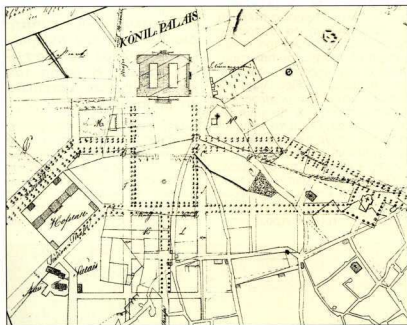
τις δημοσιεύσεις του R. Zahn για τις τοιχογραφίες σε αρχαίες οικίες της Πομπηίας, του Herculaneum και της Stabiae. Το Μουσείο Αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου του Μονάχου διαθέτει πλήθος από σχέδια-υδατογραφίες των τοιχογραφιών. Αυτά τα σχέδια δεν έχουν μόνο καλλιτεχνική αξία ως αρχιτεκτονικές μικρογραφίες, αλλά αποτελούν

ταυτόχρονα και τα μοναδικά ντοκουμέντα για τις τοιχογραφίες, που καταστράφηκαν εν τω μεταξύ από πυρκαγιές και μετατροπές στο κτήριο.

Στην αίθουσα του θρόνου (στον πρώτο όροφο της δυτικής πτέρυγας) αναπτύχθηκε και στους 4 τοίχους μια μνημειώδης ζωφόρος —ύψους 4 και μήκους 255 ποδών—, σε σύλληψη του

14. Λεπτομέρεια της εσωτερικής διακόσμησης των ανακτόρων του Gärtner. (Υδατογραφία στη Συλλογή των καταλοίπων του Gärtner στο Μουσείο Αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου του Μονάχου).

15. Το τοπογραφικό σχέδιο του Hoch για τη διεύθυνση του χώρου περί τα ανάκτορα. (Συλλογή καταλοίπων του Gärtner στο Μουσείο Αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου του Μονάχου).

Ludwig von Schwanthaler. 51 πινακίδες μήκους 5 ποδών (δηλαδή επιφάνειες από σοβά σε φόρμες) στάλθηκαν λευκές στην Αθήνα μέσω Τριέστης (βλέπε Ντοκουμέντα υπ'αρ. 2094 και 2095 της συλλογής Gärtner). Εδώ χωρίστηκαν κατά θέματα σε 18 ομάδες και ζωγραφίστηκαν

επιτόπου από τους ζωγράφους Ulrich Halbleiter, Claudius Schraudolph και Joseph Kranzberger. Θέμα της ζωφόρου ήταν η ιστορία του απελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων έως την άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο. Η εργασία κράτησε τρία χρόνια. Τμήματα αυτού του μνη-

μειακού έργου, που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διάδοση της δυτικής ζωγραφικής στην Ελλάδα (δηλαδή της μη βυζαντινής τεχνοτροπίας), σώζονται ακόμη στην αρχική τους θέση.

Ενώ η διάρθρωση των ανακτόρων των Αθηνών, ως σμπαγούρι κλειστού οικοδομήματος, δεν οδήγησε –όπως είδαμε– σε αρνητικό αποτέλεσμα, ο κτηριακός αυτός τύπος, αντίθετα, αφήνει περιορισμένες μόνο δυνατότητες στην κατανομή των χρήσεων καθώς και σε μيان απρόσκοπτη ανάπτυξη των σχετικών με την αυλική ζωή λειτουργιών. Έπρεπε να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις ενός μεγάλου κτηριακού προγράμματος. Ήταν ανάγκη λοιπόν να προβλεφθούν στη σωστή μεταξύ τους θέση, εκτός από τα διαμερίσματα των βασιλέων και των αυλικών, αίθουσες υποδοχής, γραφεία για τον βασιλέα και το αυλαρχείο, χώροι βοηθητικοί, προμηθειών και αποθήκες, και ακόμη ένα παρεκκλήσιο, ένα φαρμακείο και ένα βασιλικό θέατρο στο τριώροφο κτήριο. Η λειτουργική διάρθρωση των χώρων αυτών εν μέρει μόνο ικανοποιεί. Επιπλέον το μεγαλύτερο μέρος του υπηρετικού προσωπικού ήταν αναγκασμένο να κατοικεί διασκορπισμένο μέσα στην πόλη, μια και ποτέ δεν προβλέφθηκε ένα κτήριο για το υπηρετικό προσωπικό δίπλα στο αθηναϊκό παλάτι –τα λεγόμενα «communs». Αλλά και ο βασιλικός στάβλος καθώς και τα αμαξοστάσια δεν είχαν σχεδιασθεί στον άμεσο περίγυρο των ανακτόρων και χρειάστηκε αργότερα να ανεγερθούν σ'ένα οικοδομικό τετράγωνο σε απόσταση 250 μ. απ'το παλάτι. Και όμως ο χώρος δεν έλειπε στο κτήριο του Gärtner. Η μικτή κάλυψη όλων των ορόφων (χωρίς τα υπόγεια) έφθανε περίπου τα 17.000 τ.μ. και πλησίαζε σχεδόν την κάλυψη της μελέτης του Klenze.

Οι χώροι υποδοχής βρίσκονταν στη μεσαία πτέρυγα και καταλάμβαναν με το επιβλητικό τους ύψος και τους δύο επάνω ορόφους. Η αυστηρή συμμετρία του κτηρίου έχει σχεδόν αυτομάτως ως αποτέλεσμα μια μονότονη και αρκετά αδιαφοροποίητη παράταξη των χώρων σε όλους τους ορόφους κατά μήκος διαδρόμων. Με το σεβαστό ύψος τους

(κάπου 7 μ. στο ισόγειο και τον πρώτο όροφο και 5 μ. περίπου στο δεύτερο όροφο) μοιάζουν αυτοί οι διάδρομοι, παρά το σχετικά άνετο εύρος τους (3,4 και 2,3 μ.), μάλλον με σκοτεινούς αγωγούς παρά με συνδυετικούς χώρους που οργανώνουν την κάτοψη³⁴.

Σε δύο περιπτώσεις η διάταξη των χώρων μπορεί να θεωρηθεί αναμφισβήτητη ως επιτυχημένη. Και οι δύο όμως είναι εμπνευσμένες απ' τις μελέτες του Schinkel και του Klenze για ένα ανάκτορο στην Αθήνα: Πρόκειται αφ' ενός για τη μεγαλοπρεπή «Enfilade», δηλαδή τη γραμμική αλληλοδιαδοχή των τριών χώρων υποδοχής (χορού, παγινίων και τραπεζαρία) στη μεσαία πτέρυγα, που, όπως και στο πρότυπο του Klenze, είναι διώροφη. Λείπει ωστόσο στη λύση του Gärtner ο άμεσος προσανατολισμός αυτών των χώρων υποδοχής προς ένα μεγάλο ανοικτό αίθριο, όπως το συναντάμε στη σύλληψη του Klenze.

Αλλά και ο προσανατολισμός των βασιλικών διαμερισμάτων (στον πρώτο όροφο της νότιας πτέρυγας), με θέα προς τον Βασιλικό κήπο, το Ολυμπίκειο και το Σαρωνικό, ανήκει στις επιτυχημένες λύσεις του συγκροτήματος. Ιδιαίτερα επιτυχή είναι η προσθήκη της δωρικής στοάς στη νότια πλευρά του ισόγειου, με την οποία δημιουργείται ένας σκιασμένος μεταβατικός χώρος προς τα διαμερίσματα. Από πάνω εκτείνεται ένας εξώστης πλάτους 2,5 μ., ο οποίος σκεπάζονταν με σκιάδιο και χρησίμευε ως

ευχάριστος χώρος παραμονής στο υπαίθριο για τα ιδιαίτερα διαμερίσματα των βασιλέων. Αλλά και γι' αυτή τη στοά στάθηκαν πρότυπα οι μεγαλοπρεπείς νότιες στοές των λύσεων του Schinkel και του Klenze.

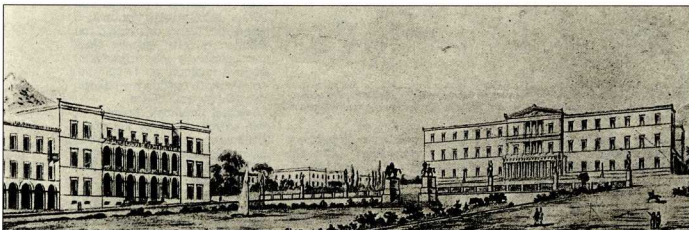
Ως προς την κατανομή των χώρων στο κτήριο μπορούν να διαπιστωθούν τα εξής: Το ελαφρά υπερυψωμένο ισόγειο κατείχαν σχεδόν αποκλειστικά διοικητικές υπηρεσίες, το αυλαρχείο και διάφοροι υπηρεσιακοί χώροι. Στον πρώτον όροφο βρίσκονταν, εκτός απ' τις αίθουσες υποδοχής στη μεσαία πτέρυγα (διώροφη), η μεγαλοπρεπής σκάλα στη δυτική πλευρά, η αίθουσα των Τροπαιών κεντρικά πάνω απ' την κυρία είσοδο, η αίθουσα του Θρόνου και το δωμάτιο του υποπιστή. Στη νότια πτέρυγα βρίσκονταν τα ιδιαίτερα βασιλικά διαμερίσματα.

Στο δεύτερο όροφο είχαν προβλεφθεί στη νότια πλευρά τα δωμάτια των πριγκίπων³⁵ και στη νοτιοανατολική τα διαμερίσματα του αυλαρχή. Η βόρεια πτέρυγα προοριζόταν για το υπηρετικό προσωπικό, η δυτική (όπου αργότερα το θέατρο του παλατιού) περιείχε μια σειρά από «διαθέσιμα δωμάτια». Προβληματικά ήταν τα μαγειρεία, οι χώροι ζαχαροπλαστικής και προμηθειών του παλατιού. Παρά το πλούσιο κτηριακό πρόγραμμα, δεν φαίνεται να πουθενά καταγραφμένοι οι αντίστοιχοι χώροι στα σωζόμενα σχέδια. Πρέπει λοιπόν να του υποθέσουμε κάποιο κοντά στους χώρους καθημερινής διαβίωσης καθώς και στους κεντρικά τοπο-

θετημένους χώρους υποδοχής στον πρώτο όροφο, στο βόρειο ημισή της ανατολικής πτέρυγας. Τελικά μπορούμε να πούμε ότι τα ανάκτορα του Gärtner σχεδιάστηκαν — αν κρίνει κανείς απ' τις λίγο διαφοροποιημένες διαστάσεις και τη μονότονη παράθεση των διαφόρων χώρων — όχι τόσο ως βασιλική κατοικία, αλλά μάλλον σαν ένα ευπροσάρμοστο διοικητικό κτήριο. Το ερώτημα, κατά πόσον αυτό ήταν ένα συνειδητά εφαρμοσμένο πρόγραμμα ή αντίθετα το αποτέλεσμα μιας πιθανής αδυναμίας της μελέτης, παραμένει αναπάντητο. Είναι γεγονός ότι τα πρώτα 70 χρόνια της ζωής του το κτήριο χρησίμευε μεν ως κατοικία των βασιλέων της Ελλάδος, αναγνωριζόταν όμως πάντοτε ως το κυβερνητικό κέντρο της χώρας. Απ' το 1934 το παλάτι, χάρη σε μια ριζική μετατροπή — ως έδρα της Βουλής — έχει πάρει πλήρως τον χαρακτήρα επιβλητικού διοικητικού κτηρίου.

Η πολεοδομική ένταξη: Διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου και Βασιλικός κήπος. Η μοίρα του κτηρίου και οι μετέπειτα επεμβάσεις

Ενώ η επιλογή της θέσης για την ανέγερση του κτηρίου του Gärtner αποδείχτηκε ιδεώδης, μια και το κτήριο εξασφάλιζε περσιότητα θέση, ελεύθερο περιβάλλον και τις καλύτερες οπτικές διασυνδέσεις, προξενεί εντύπωση η αδιαφορία του Gärtner για

16. Προοπτικό σκαρίφημα του Theophil Hansen του έτους 1846. Αριστερά η οικία Δημητρίου (μετέπειτα ξενοδοχείο Μεγάλης Βρετανίας) και δεξιά τα ανάκτορα (Allgemeine Bauzeitung, Wien 1846).

17. Αποτύπωση της πόλης των Αθηνών από τον ταγματάρχη Strantz του πρωσικού γενικού επιτελείου (1862). Δεξιά κάτω: Τα ανακτόρα και ο βασιλικός κήπος κατά το τέλος της βασιλείας του Όθωνος.

μια μελετημένη πολεοδομική ένταξη του κτίσματος στον ιστό της παλαιάς και της νέας πόλης. Το κτήριο του παλατιού όχι μόνο είναι ασύνδετο ως προς την πόλη, αλλά ούτε και την ένταξή του στο τοπίο φαίνεται να μελέτησε ο Gärtner. Το κτίσμα τοποθετείται σε προνομιακή τοποθεσία, η οποία γεννά την ιδέα της δημιουργίας μιας εκτεταμένης ζώνης πρασίνου, που θα μπορούσε να φθάσει απ' τις πλαγιές του Λυκαβηττού ως την κοίτη του Ιλισσού. Αυτό το όραμα είχε ήδη εκφράσει καθαρά το 1836 κατά την παραμονή του στην Αθήνα ο νεαρός τότε Ludwig Lange — μετά το θάνατο του Gärtner, διάδοχός του στην έδρα της Αρχιτεκτονικής στο Μόναχο. Σε μια επιστολή του απ' την Αθήνα στον Gärtner την 1.5.1836 σημειώνει: «Η πρότασή να περιορισθεί το παλάτι του βασιλιά Όθωνα με κήπους είναι μια ωραία και συμφέρουσα πρόταση, καθώς αυτά τα πάρκα θα εξυπηρετήσουν μίαν από καιρό αισθητή ανάγκη και θα κάνουν σίγουρα πολύ ευχάριστη

την πόλη της Αθήνας»³⁶. Πράγματι το νότιο τμήμα αυτής της περιοχής διαμορφώθηκε αργότερα βαθμιαία σε ζώνη πρασίνου του κέντρου της πόλης (Βασιλικός κήπος, Κήπος Ζαπτείου, περιοχή Ολυμπίου, αναδασωμένος λόφος Αρδηττού). Αυτή η εξέλιξη όμως οφείλεται στην πρωτοβουλία της βασίλισσας Αμαλίας και δεν είχε προβλεφθεί καν στη μελέτη του Gärtner. Η απασχόληση του Gärtner με τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου των ανακτόρων υπήρξε μάλλον επιπόλαιη και φορμαλιστική. Φαίνεται ότι ήθελε ν' αποφυγεί αυτό το έργο. Σ' ένα ακριβές σχέδιο της περιοχής σημειώνει το παλάτι και νοτιοδυτικά του τους βασιλικούς στάβλους. Έτσι εγγράφεται σχηματικά το περιγράμμα της κάτοψης του παλατιού στο τοπογραφικό σχέδιο, στο οποίο είναι σχεδιασμένες όλες οι ατραπές και τα σύνορα των διαφόρων οικοπέδων, η πόλη όμως δεν λαμβάνεται ουσιαστικά υπόψη³⁷. Σώζεται και ένα άλλο σχέδιο, στο

οποίο φαίνεται μια πρόταση του Gärtner για τη διαρρύθμιση του περιβάλλοντος χώρου των ανακτόρων και τη διαμόρφωση του Βασιλικού κήπου³⁸. Ακριβώς δίπλα και ανατολικά του παλατιού προβλέπει ένα μεγάλο ημικύκλιο διαμέτρου 500 μ. και με επιφάνεια περίπου 10 εκτάρια ως Βασιλικό κήπο, σε αυστηρά γεωμετρικό σχήμα σύμφωνα με γαλλικά πρότυπα. Σ' αυτή τη σχηματική λύση γίνεται αισθητή η άκαμπτη συμμετρία και η αγνόηση του επικινδύνου προς ότο εδάφους. Δεν γίνονται προτάσεις κηποτεχνικής διαμόρφωσης. Η όλη λύση μοιάζει μάλλον σαν ένα διακοσμητικό σχεδιαστικό πλαίσιο του παλατιού και καθόλου σαν απόπειρα διαμόρφωσης των ελεύθερων χώρων της περιοχής. Το ότι ο Gärtner απέφυγε πιο συγκεκριμένες πολεοδομικές αναφορές την εποχή που επικρατούσε αβεβαιότητα σχετικά με την εφαρμογή του αναθεωρημένου απ' τον Klenze σχεδίου των νέων Αθηνών, για να μη μειώσει τις πιθανότητες της πραγματοποίη-

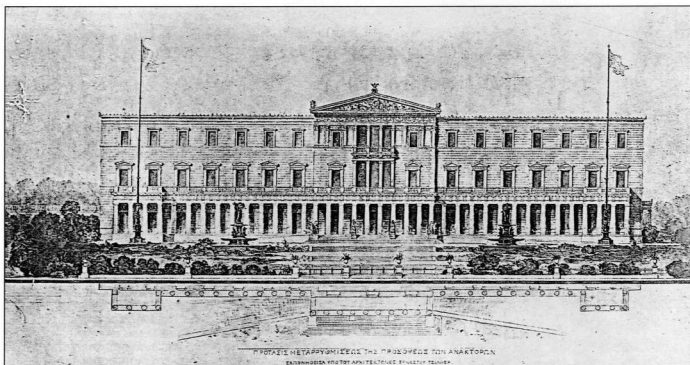
18. Γενική φωτογραφική άποψη των Αθηνών από το Λυκαβηττά, περί το 1870. Αριστερά τα ανάκτορα και δεξιά στο βάθος η Ακρόπολη.

σης της δικής του μελέτης για το παλάτι, είναι απόλυτα κατανοητό. Η μόνη απόφαση σε επίπεδο πόλης που εμπεριέχει η μελέτη του Gärtner ήταν η τοποθέτηση των ανακτόρων στον άξονα της διάνοιξης της οδού Ερμού, που είχε ήδη διανοιχθεί.

Η πολεοδομική ένταξη της κάτοψης των ανακτόρων στον ιστό της πόλης έγινε κατόπιν, από τον υπολογαγό Hoch, ο οποίος διηύθυνε τις οικοδομικές εργασίες για την ανέγερση του παλατιού στην Αθήνα. Το σχέδιό του, που έγινε επιτόπου, αποτελεί συγκεκριμένη πολεοδομική πρόταση για τον περίγυρο των ανακτόρων, η οποία και αντικατέστησε ως λεπτομερές σχέδιο εφαρμογής το συγκεκριμένο στις 18/30.9.1834 σχέδιο του Klenze. Το σχέδιο του Hoch αποτέλεσε το ισχύον ρυθμιστικό σχέδιο για την περιοχή δυτικά των ανακτόρων, κατόπιν διατάγματος της 29.5.1837, και εκτελέστηκε στις βασικές του γραμμές.

Τα ανάκτορα του Gärtner έχουν μακρά και πολυτάραχη ιστορία. Έως το 1909 διατήρησαν την αρχική τους χρήση, ήσαν δηλαδή κατοικία των δύο πρώτων βασιλέων της Ελλάδας, Otto von Wittelsbach (1832-1862) και Georg von Glücksburg (1863-1913). Δύο φορές γνώρισε το κτήριο καταστροφές από φωτιά, που πήρε τραγικές διαστάσεις λόγω της πλήρους έλλειψης επαρκών πυροσβεστικών μέσων. Κατά τη διάρκεια της πρώτης πυρκαγιάς, το 1884, υπέστη σοβαρές ζημιές η βόρεια πτέρυγα, η φωτιά όμως μπόρεσε να τεθεί υπό έλεγχο χάρη στην επέμβαση του στρατού. Η δεύτερη πυρκαγιά, το έτος 1909, ήταν πολύ χειρότερη. Αυτή τη φορά κάηκαν τα βασιλικά διαμερίσματα της μεσαίας πτέρυγας, και έτσι καταστράφηκαν και οι αρχικές τοιχογραφίες πομπηιανού ρυθμού.

Το κτίσμα παρέμεινε στη συνέχεια επί 13 χρόνια — ήταν η πολυτάραχη δεκαετία του Βαλκανικού και του πρώτου Παγκοσμίου πολέμου —, έως το 1922, σαν

19. Πρόταση του Ε. Ζίλλερ για τη «Μεταμόρφωση της προσφωές των ανακτόρων» (1913). Η πρόταση έμεινε ευτυχώς ανεκτέλεστη. (Αρχείο Τσίλλερ Εθνικής Πνακοθήκης).

απανθρακωμένο ερείπιο στο κέντρο της πόλης. Κατόπιν χρησίμευσε ως κατάλυμα προσφύγων της Μικράς Ασίας. Επειδή εν τω μεταξύ η βασιλική οικογένεια είχε μετακομίσει στο παλάτι που είχε χτίσει ο Ζίλλερ για τον διάδοχο του θρόνου στα έτη 1891 έως 1898 (σημερινή κατοικία του Προέδρου της Δημοκρατίας), αποφασίστηκε η ριζική μετατροπή του κτηρίου του Gärtner σε έδρα της Βουλής.

Τα σχέδια για τις εκτεταμένες εργασίες της μετατροπής έγιναν απ' τον Έλληνα αρχιτέκτονα Αντ. Κριεζή και εκτελέστηκαν στα έτη 1929-1934. Στη θέση της κατεστραμμένης μεσαίας πτέρυγας διαμορφώθηκαν στον πυρήνα του κτηρίου οι χώροι για τα δύο νομοθετικά σώματα (Βουλή και Γερουσία) με όλες τις απαραίτητες σχετικές υπηρεσίες. Το κτήριο ανακαινίσθηκε εξ ολοκλήρου. Έγινε νέα εγκατάσταση θέρμανσης, κλιματισμού, πυρόσβεσης και υδραυλικών. Η εξωτερική εμφάνιση του κτηρίου διατηρήθηκε πιστά. Στο εσωτερικό, αντίθετα, δεν έμεινε σχεδόν τίποτε, που να θυμίζει την αρχική του χρήση ως βασιλικού ανακτόρου.

Την ίδια εποχή (1930-1932) υπέστη και ο προκείμενος του παλαιού χώρος ριζικές μετατροπές. Το ελαφρά επικλινές έδαφος ισοπεδώθηκε. Ο νέος μνημειώδης χώρος, που προέκυψε, επρόκειτο να αποτελέσει την τιμητική πλατεία για το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη, που είχε προβλεφθεί στον αναλημματικό τοίχο στο βάθος. Με αυτή την επέμβαση του αρχιτέκτονα Λαζαρίδη αφαιρέθηκε απ' το κτήριο του Gärtner ένα βασικό του χαρακτηριστικό, δηλαδή η εξέχουσα θέση του μέσα στην πόλη, επάνω σε φυσικό ύψωμα. Έτσι, αποκομμένο απ' το φυσικό του περιβάλλον, το κτήριο μοιάζει σήμερα σαν να είναι στημένο τεχνητά πάνω σ'ένα τεράστιο βάθρο.

Στο κτίσμα του Gärtner βρίσκονται σήμερα η Βουλή, η βιβλιοθήκη της Βουλής, το Ανώτατο Δικαστήριο του Κράτους, καθώς και τα γραφεία του Πρωθυπουργού και του Υπουργικού Συμβουλίου. Έτσι το κτήριο παραμένει αυτό που ήταν πάντα: Το διοικητικό και μαζί και το πολιτικό κέντρο της χώρας, όπου εδρεύουν οι ανώτατοι εκπρόσωποι και των τριών κρατικών εξουσιών.

Σημειώσεις

1. Βλέπε σχετικά Carl Albert Regnet, Η βιογραφία του δασκάλου (δρλ. του Gärtner), στο: Hans Moninger, Τα πρωτότυπα των σχεδίων και μελετών του Gärtner, Μόναχο 1882, σ. XXI.
2. Στα Προπύλαια του Μονάχου ο Λουδοβίκος έδωσε τον συμβολικό χαρακτήρα ενός μνημείου αφιερωμένου στον ελληνικό απελευθερωτικό αγώνα. Τα θέματα του δυτικού αετμάτος θυμίζουν την απελευθέρωση των Ελλήνων απ' την τουρκική κυριαρχία, του ανατολικού, τον ενθραυσμό του Όθωνα. Στην εσωτερική πλευρά των πυλώνων είναι ανεστειλά γραμμένα με ελληνικά στοιχεία τα ονόματα των αγωνιστών του απελευθερωτικού αγώνα.
3. Leo von Klenze, Memorabilien, II 68-II 69 (Χειρόγραφο στην Κρατική Βασιρική Βιβλιοθήκη του Μονάχου).
4. Έχουν διασωθεί δύο μελέτες του Ludwig Lange για τα ανάκτορα των Αθηνών (και οι δύο στην Κρατική Γραφική Συλλογή, Μόναχο). Μελέτη 1: πέντε πινακίδες με σχέδια για μια βασιλική έπαιση, σε κλίμακα 1:500 (Αρ. Κατ. 25056-25060). Μελέτη 2: τρεις πινακίδες με βασιλικό ανάκτορο, σε κλίμακα 1:500 (Αρ. Κατ. 35769-35771).
5. Ένα απ' τους πρώτους, που αναφέρεται στα «με μεγάλη βιοσύνη σχεδιασμένα» σχέδια είναι ο κηποτέχνης και συγγραφέας πρίγκιπ Hermann von Rüdiger-Muskau, στο: Νοσταλολική πινακοθήκη. Ελληνικά πάθη, Σταυτογράφος 1840, Ανατύπωση Φρανκφούρτη 1981, σσ. 132-133.
6. Βλέπε σχέδιο με μολύβι του Gärtner σχετικά με «την αρχική μελέτη του ίδιου κατά τη διάρκεια της πρώτης παραμονής του στην Αθήνα». Αρ. 1840 της Συλλογής Gärtner του Πολυτεχνείου του Μονάχου (Συλλ. G.).

7. Επιστολή του Gärtner στη σύζυγό του Lambertine, Αθήνα 4 Φεβρ. 1836, Σύνολο γ.
8. Βλέπε κείμενο και τομή σχετικά με τις κατασκευές επίκαιρα της θεμελίωσης του νέου ανακτόρου των Αθηνών, Σύνολο G. 1835.
9. Έτσι γράφει την ημέρα της θεμελίωσης ένας ανώνυμος «ευθύφρων» στην εφημερίδα Αθήνα «όνα όφρω με τίτλο «Ανακτόρα»: «Η Ελλάς, στενή, ολιγοπληλής, πάραυτα εισεσι δει επιδεχεται καταΐσθιν την περσικήν δυναμην. Όταν ολιγοπληρον φρονήσιν περί του ηδύος και πολυπληλήν, τόνον ούδον εδρακομει τα υβρα της αντιπρσικής, της αυλήσας και του βοηθηδόν εξασομού αυτής προς τα υπέρ αυτήν μεγάλας δυνάμεις. Η προσοχή της ο νους της όβελ δει δοδει τάς μόνον εις την πρόσδον υλικήν και ηλπίαν» ανευ δει της προσόδου ταύτης πασά επιδεξις και μεγαλουργία ενά μικροφύλακτον και οβήσθιν. Τήσων παρό τους άλλους Έλληνες ο ηγέμναι, ο κορός οβήσθιν όγαν τους πάντας επί το βέλτον, αισθανόμενος την εθνικήν ταύτην χρείαν και σπουδών και τα έννα παρεδίδωται, στα φέρουον καβέκδοτν τας δυνάμεις και το ήθος του όθνους, σφείδι δια το εθνικόν όφελος και την ίδιαν ευδοβίαν να γίνει αυτός πρώτος το πρώτον παρεδίδωται την αλκαργίας και της εν παντι υφασομένης». Εφημ. Αθήνα, Αθήνα, αρ. 309, 8 Φεβρ. 1836, σ. 1236 κ.ε.
10. Εφημ. Αθήνα, Αθήνα, αρ. 308, 5 Φεβρ. 1836, σ. 1233.
11. Βλέπε κείμενο και τομή του νέου ανακτόρου της Αθήνας, Αθήνα 15/27 Φεβρ. 1837, συνοδευτικό της αναφοράς προς τον Gärtner σχετικά με την ήδη προχωρήσαντι ανέγερση, Σύνολο G. 1836.
12. Friedrich Stauffert, Η ίδρυση των Αθηνών και η τωρινή κατάσταση των οικοδομικών τεχνών στην Ελλάδα, ο. Γερμ. Αθήνα, της Allgemeine Bauteilung, Βέννη, Erphemeriden, αρ. 1, Μάρτιος 1844, σ. 20.
13. Βλ. C. von Hehlmann, Α. Ανακτόρα, η δούση Στουτγάρδη και Τύμπηνη 1841, τόμ. Ι, σ. 218: «Οι Έλληνες, που κύριο γνώρισμα του χαρακτήρου τους είναι η αχαριστία, κομνώνται επί οι ίδιοι έκτισαν ενά το υαρίο κτίριον, μια και πατέσθον επί όσας ανερτά απτους Γερμανούς, όνας ή όφωσι επιμελής και επιβόλως εκτέλεσση σφείδι τά όγωνα μόνο στας τελευταίους».
14. Ήδη ο Klenze είχε προτείνει μια τέτοια δεύτερη χρήση, η οποία μας ξενίζει σήμερα. Βλ. Leo von Klenze, Απορριτικές παρατηρήσεις, Βερολίνο 1838, σ. 423. Παρόμοιες μεθόδους αναφέρει και ο Ross: L. Ross, Αναμνήσεις και αναφορές επί την Ελλάδα, Βερολίνο 1863, σ. 82-83.
15. Julie von Norderficht, Γράμματά μιας κυρίας επί των τιμών στην Αθήνα, Λειψία 1845, σ. 492.
16. Το έτος 1837 μια χρυσή αγγλική λίρα αξίζει 28 δραχ. Έτσι προκύπτει το κόστος κατασκευής των 5.240.000 δραχ. = 187.000 χρυσές λίρες Αγγλίας με 200 μάρκα ανά λίρα (σημερινή τιμή συναλλάγματος) = 37.400.000 μάρκα (1999), διαμοιρασμό διά 17.300 τ.μ. (συνολική επιφάνεια του κτιρίου) = 2.160 μάρκα ανά τ.μ., το οποίο σπάνιος συσχετισμός σε σημερινές τιμές της οικοδομής.
17. Georg Finlay, The Hellenic Kingdom and the Greek Nation, Λονδίνο 1836, σ. 84-85.
18. Σε πολλές δημοσιεύσεις αναφέρεται λανθασμένα ως διάκριση της οικοδομής το διάστημα 1834 έως 1838, βλέπε π.χ.: Αλέξανδρος Θεόδωρεδου, Τα μνημεία των Αθηνών, 1924, 1963 σ. 338. Επίσης Adolf Struck, Ελλάδα, τόμ. Ι: Αθήνα και Αττική, Βιέννη και Λειψία 1911, σ. 157.
19. K. F. Schinkel, Επιστολή στο διάδοχο

- Maximilian της Βαυαρίας της 24.1.1833. Μυστικό αρχείο των Wittelsbach, Κατάλογο Βαυαρικών Μουσείων Β' 7/3/11, αρ. 40.
20. Leo von Klenze, Απορριτικές παρατηρήσεις, Βερολίνο 1838, σ. 416-420.
21. Επιστολή του Gärtner από την Αθήνα στη σύζυγό του Lambertine της 8.12.1835, Σύνολο G.
22. Επιστολή του Gärtner από την Αθήνα στη σύζυγό του Lambertine της 18.12.1835, Σύνολο G.
23. Επιστολή του Gärtner από την Αθήνα στη σύζυγό του Lambertine της 5.2.1836, Σύνολο G.
24. F.v. Gärtner, Τετράδιο με σκίτσα απτά τοξείδη στην Ελλάδα το 1836, Σύνολο G.
25. Stauffert, Friedrich, Η ίδρυση των Αθηνών και η τωρινή κατάσταση των οικοδομικών τεχνών στην Ελλάδα, Allgemeine Bauteilung, Βέννη, Erphemeriden, αρ. 2, Απρ. 1844, σ. 20.
26. Ίδου μερικά κριτικά: «δεν ήσαν το παλόν το Schinkel στην Ακρόπολη, που απέτρεψε ο Klenze, αλλά το αναρό σχέδιο του Gärtner, σύμφωνα με το οποίο χρίστικη τελικά ένα παλάτι στους πρόποδες του Λυκαβηττού». Koepf, Friedrich, Κατάλογο του Eduard Schaubert, Archäologischer Anzeiger, 1890, ο. 135. «Το Στεγνό ορθολόγιο κτίριον του Gärtner ήσαν αρκετά ακριβό για την μικρή και φτωχή Ελλάδα, παρόλη την επιπλοκή του λινότυπου». H.H. Russack, Γερμανοί αρχιτέκτονες στην Αθήνα, Βερολίνο 1942, σ. 74. Και τέλος: «Ένα λιγότερο ικανό χέρι χάρισε τη ζωή στο βασιλικό ανάκτορο... εντυπωσιάζει... μόνο με το σκώδεις της κατασκευής του, αλλά οι αρχιτεκτονικές μορφές παραμένουν παρόλα αυτά δοχημένη». Struck, Adolf, όπ. cit., σ. 157-158.
27. Διεθνής παραρτήρη σχετικά με Ε. Δημόσιονομολόγος: «Η σμύλωση του Nepomuk Serr στο: Λουδοβίκος, Αύγουστος, βασιλεύς της Βαυαρίας, Ρέγκναμμεντμπεργ 1903, σ. 420, επί το βασιλικό Λουδοβίκος Α' σφίτρεσε όλα τα διακοσμικά στοιχεία, μέχρι που απεικνίσε ένας στρατιώτης, μπορεί, μόνο νον ανέκδοτο να θεωρηθεί, που φτίζει το ρόλο του Βαυαρικού βασιλιά στα οικοδομικά έργα της Ελλάδας. Τα σωζόμενα πρωτότυπα σχέδια του Gärtner ανταποκρίνονται στο εκτελεσθέν κτίριο κατά τρόπο που δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε καμία μετατροπή από τον Λουδοβίκο». E. Demosthenopoulos, Öffentliche Bauten unter König Otto in Athon, Μόνα χ 1970, σ. 64.
28. Ένα πρότυπο έχει, σύμφωνα με τα αρχαία πρότυπα, 4, 6 ή 12 πάλυ 8 κίονες. Ήδη ο αρχαίος των 10 κίονων μιας μεταφέρει στις δυνάμεις της στήλης.
29. Η ανάλυση αρμονικών χαραδών στις όψεις του κτιρίου δεν υπάρχει στα σχέδια του Gärtner. Προέκυψε να μια εκ των υστέρων ανάλυση των αναλογιών των όψεων από τον γράφορνα.
30. Οι μικροκλίμα, 108 στη δύτικη και ανατολική όψη και 135 στη βόρεια και νότια όψη, είναι τα μοναδικά αρχιτεκτονικά μέλη αυτά του έδωδς, που κατασκευάστηκαν στην Αθήνα του ήδου α, από μέρμαρο. Σε όλα τα άλλα - ακόμη και στα δημόσια κτίρια - είναι πλινθία.
31. E. Demosthenopoulos, ό.π., σ. 65.
32. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα αισθητό, όταν συγκριθεί το οβηολικό ανάκτορο με παράμοια συμπαγή κτίρια παλαιών, όπως π.χ. το ανάκτορο της νερούσιος του Helsingfors, αρχιτέκτονα ο C.L. Engel, που κατασκευάστηκε το 1818-1822.
33. Σε ενδεκάτο απόσπ ανήκον οι εβίλε συνταγόντες: οι αρχιτέκτονες Riedel, Klumpp,

- Börklin, Beyschlag και v. Langenmantel.
 - Οι: Günzburger, Halbreiter, Schraudolf, Kraatzberger και Bamann. Ο διακοσμητής-ζωγράφος Schwarzmann, ένας επιχρυσωτής και 10 βαρβόλ.
 34. Επισημάνουμε παραρτήρη σχετικά ο Stauffert, λίγο μετά την αποπεράτωση του κτιρίου: «...τα ανάκτορα του Gärtner, που με τα εντελώς κλασικά αβείρια του και τους φοβερούς διαδρόμους στο εσωτερικό θα μπορούσε να είναι μάλλον κατοικία για έναν άρχοντα, που στη χώρα του βασιλεύει διαρκώς ο χερμάνος, παρά μιας χώρας, η οποία χερλείται όλο τον χρόνο το υπέροχα ήλιο κλίμα», ό.π., σ. 6.
 35. Το πρώτο βασιλικό ζεύγος της Ελλάδας δεν απέκτησε απογόνους, οι έτσι αυτοί οι χώροι δεν μπορούσαν ποτέ να λειτουργήσουν για τον αρχικό τους σκοπό.
 36. Σύνολο G. 2023.
 37. Σύνολο G. 1833.
 38. Σύνολο G. 1834a.
- ## Friedrich von Gaertner and the Erection of the Royal Palace of Athens
- ### A. Papageorgiou - Venetas
- Professor Alexandros Papageorgiou-Venetas has written this article on the occasion of the two hundred years from the birth of the German architect Friedrich von Gaertner (1792-1847), director of the Academy of Arts of Munich. The author, on the basis of unpublished archive material kept in various intellectual institutions of Munich, attempts a concise but thorough critical presentation of the only important work of Gaertner outside Germany, the old royal palace of Athens (erection 1836-1843). First, the procedure of choosing the proper location for the palace, as well as the various phases of its erection are presented, while abundant information regarding the technical means, the cost of construction and the collaborators of work is supplied. Then, a critical analysis of the compositional principles prevailing in the conception of the project and the comparison of Gaertner's notions with the morphological views of his contemporary celebrated German architects of classicism Schinkel and Klenze are attempted.
- A thorough description of the morphological and constructive choices of the compositional scheme of the palace follows and in addition the particular virtues and weaknesses of the work are brought in focus.
- The article ends with the critical presentation of the incorporation of the palace into the town-planning net of the city of Athens and with a concise reference to the problematic of the formation of the surrounding environment, the creation of the Royal Garden, as well as the later interventions on this significant building, which for one hundred fifty years after its erection has remained the symbol *par excellence* of modern Athens.